

ҚАРАҚАЛПАҚ ПОЭЗИЯСЫНДА БАЛЛАДА ЖАНРЫНЫҢ РАЎАЖЛАНЫҰЫ

Палымов П.Н.

ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис қаласы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710462>

Қарақалпақ поэзиясы бүгінгі күнги уллы табысқа дәуір руўхын жырлаў, адамзаттың ең прогрессив хәм интернационаллық характерге ийе ой-пикирлерин, тилек хәм әрманларын көркемлик пенен сүүретлеу, адамзатқа руўхый азык бағышлайтуғын ең жақсы эстетикалық идеалларды усыныу арқалы еристи.

Қарақалпақ поэзиясының хәр тәрәплеме алға илгерилеп раўажланыуында баллада жанрының да тутқан орны айрықша. Лиро-эпикалық поэзияның бир түри болған баллада жанры қарақалпақ әдебиятында өткен әсирдин 30-жылларының ақырларында көрине баслаған болса да, белгили жанр сыпатында раўажланыуы 50-жылларға туўра келеди.

Баллада – француз тилиндеги «ballet» сөзинен алынып, аяқ-ойын қосығы дегенди билдиреди. Баллада да кишкене сюжет пайдаланылады, соның менен бирге, шайырдың жеке сезимлери, ишки кеширмелери бериледи. Соның ушын да баллада лиро-эпикалық жанрға киреди. Дәслепки балладалар ышқы-мухаббат темасындағы халық қосықлары тийкарында пайда болып, Орта әсирлик Францияда хәм Прованста кең тарқалған. Сонын ала баллада Италияға өтип, Ояныу дәуириниң тулғалары Дантениң, Петрарканың дәрәтпесинде поэзия жанры сыпатында қәлиплеседи хәм аяқ-ойын, музыка бөлимлери оннан түсип қалады. Усылайынша баллада синкретикалық қәсийетлеринен айырылып, тек ғана поэзия жанры болып қалады [1:24].

Баллада да адам характери, шайырлардың кеширмелерин бериуи шәрт емес, ал, сол кеширмелерге себепши болған ўақыяларды қысқаша, ықшамлық пенен сүүретлейди. Бунда ең шешиўши ўақыт айрықша динамикалық рәуиште романтикалық пафос пенен баянланады. Сондай-ақ, хәр қандай көркем шығарма сыяқлы баллада да халық турмысына тән болған белгилер, жергиликли колоритлер сүүретленген болыуы керек. Сонлықтан да белгили рус илимпазлары А.Тимофеев, Н.Венгров: «Лиро-эпикалық поэзияның бир түри болған баллада, онша үлкен емес сюжетли қосық болып, шайыр онда тек ғана өзиниң сезим хәм ойларын берип қоймастан, соның менен бирге, тәсирлениўине себепши болған нарселерди де сүүретлейди» [2:20] деп баллада ҳаққында өзлериниң пикирин билдирди.

Балладаның лиро-эпикалық поэзияның басқа түрлерінен жанрлық өзгешелігі усындай. Ол көлеми жағынан да хәм сүүретлеуі усылы жағынан да басқа жанрлардан үлкен айырмашылыққа ийе.

XX әсирдің 50-жыллары қарақалпақ поэзиясында мазмуны хәм формасы жағынан балладаның талабына толық жууап беретугын шығармалар пайда бола баслады. Әсиресе, А.Бегимов, Н.Жапақов, Х.Сейтов, Т.Жумамуратов, Б.Кайыпназаров, И.Юсуповлар балладалары менен баспасөзде жийи-жийи көринип турды. Ал, буннан соңғы дәуірлерде балладалардың авторлары көбейе баслады. Тәжірийбелі шайырлар менен қатар жас шайырлар да бул жанрда шығармалар жаза баслады. Ұақыт өтиуі менен бирге балладаға да өзгеріслер кирди, жаңалықлар қосылып, хәр тәреплеме жетилисип барды.

Қарақалпақ балладалары мазмуны бойынша хәр қыйлы. Олардың биринде өткен әсирдің 30-жылларына дейингі мийнеткеш қарақалпақ халқының басынан кеширген қыйыншылықлар сүүретленсе, екиншисинде мухаббат теңсизликтери, ал, және биреуинде екинши дүнья жүзлик урыс дәуириде фашизмге қарсы гүресте жаўынгерлеримиздин көрсеткен қахарманлығы, сондай-ақ, айырым балладаларда халқымыздың арасынан шыққан талантлы инсанлардың ерискен табыслары шеберлик пенен сүүретленеди.

Қарақалпақ балладаларының дәслепкилеринен есапланған, авторы көрнекли шайыр хәм жәмийетлик искер Наўрыз Жапақов болған «Қос терек хаққында баллада»да заман теңсизлиги хәм оннан жәбир көрген, ақырында мақсетине - өзлериниң мухаббатына ерисе алмай, өлип кеткен еки жастың аянышлы тәғдири сүүретленеди.

Жапырақ жайып қос терек,
Көкөзектиң бойында,
Көзди тартып турыпты,
Жаздың гөззал айында...
Есерсоқ бай баласын,
Қыз жүреги сүймеди,
Зорласа да қаншелли
Алдында бас иймеди... [3:209].

Суў бойында қыз бенен ушырасып, сөйлесип отырған Бекжанның басына бай баласы Нарым балта урады, Бекжан жан тапсырады. Гүлжан батырлық пенен Бекжанның пышағын алып, шашына асылған Нарымның ишине пышақ, басына балта менен урып өлтиреди. Буны еситкен Нурлыбай (Нарымның әкеси) қызды өлтирип, суўға ылақтырып жибереди.

Аўыл адамлары, ата-анасы заман теңсизлигинен жәбир шеккен, өз мақсетлерине ерисе алмай қыршын кеткен еки жастың қайтыс болған жерине қос нал отырғызады. Ол қос терек болып бой жазып өсип, үлкен нәрўанға айланады.

... Жүз жылдан да көбирек,
Жасаған шығар бул терек,
Тарийхын көpler билмейди,
Егилген мүмкин ертерек [3:209].

Қос терек символлық образ. Шайыр усы қос теректи сүүретлеў арқалы баллада қахарманлары Бекжан хәм Гүлжанның образларын дәреткен. Баллада да турмыстан алынған қахарманлық эпизод көркемлик пенен сүүретленеди. Шайыр бул шығармасында аўыл адамларының ықласын, руўхый дүньясы менен руўхый кеширмелерин, олардың психологиялық жағдайын, ўақыяның ишки мазмунын шебер ашып берген. Соның менен бирге, өтмиштеги болып өткен тарийхый ўақыя онын гүүасы болған ғаррының тилинен баянланады. Бул шығарманың және де исенимлилигин арттырады.

Балладаның тийкарында драмалық конфликт хәм хақыйқый тарийхый жағдайдағы драматизм жатады. Сонлықтан, усындай жағдайларда шайыр өзиниң сезимине тәсир етиўши нәрседен пайдаланып баллада жазыўға себепши болады. Өйткени, балладаларда драмалық конфликт хәм драматизм басым болып келеди.

Қарақалпақ поэзиясында салмақлы орны бар шайырлардың бири Хожабек Сейтов өзи заманлас шайырларға салыстырғанда балладаны көбирек жазды. Қәлеми ысылған, шеберлиги жетилискен шайырдың балладаларында жигирмаланшы әсирдин

1920–1930-жылларындағы қарақалпақ халқының аўыр турмысы, әсиресе, ҳаял-қызлар теңсизлиги, олардың ҳуқықларының аяқ астына басылыўы, ойлаған мақсетине жете алмай, үстем класс ўәкиллери тәрәпинен зулымлықтың ең асқан шегин басларынан кеширйўи, адамзаттың дүньядағы ең бир қымбат руўхый байлығы болған теңлик, еркинлик турмыстың жетиспеўи («Жетим қыз хаққында баллада»), елимиздиң тынышлығын сақлаў, оны беккемлеў ушын қахарманлық көрсетип, мәртлик пенен қаза тапқан жауынгерлердин образы («Естелик балладасы»), екинши жер жүзилик урыс жылларында фашизмге қарсы баҳадыр жигитлеримиздиң қахарманлық гүреси хәм интернационаллық дослығы («Жаўынгер достым хаққында баллада»), Америкадағы расалық айырыўлар («Негр баласы хаққында баллада») шеберлик пенен сүүретленеди.

Х.Сейтовтың «Жетим қыз хаққында баллада»сында шығарманың қахарманы Нуржамалдың өмириндеги драмалық конфликт өзек етип алынған. Баллада да өзиниң гөззаллығы менен хәммениң нәзерин өзине тартқан

Нуржамалдың аянышлы турмысы сүүретленеди. Қыз ержетеди. Онда мухаббат ушқыны пайда болып, жүрегине жыллылық береді. Ол байдың шопаны Мурат деген жигитті сүйеді. Мурат та Нуржамалды жақсы көреді.

Күнине бир ұақ көрмесе,
Сағынады жас жүреклер,
Паналап тунде келгенде,
Сыр алды талай тереклер.

Лекин, бай баласы Мырзабек булардың мухаббатына тыйым салып, Нуржамалды зорлық пенен өзине қаратыўға хәрекет етеди. Солай етип, олардын арасындағы драмалық конфликт шийеленисип, кем-кемнен драматизмге айланады. Байдың баласы қанша қорқытып, азап бериўге урынса да Нуржамалды алған бағытынан қайтара алмайды, Муратқа болған сүйиспеншилигин сөндире алмайды, керисинше, оны гүреске мәжбүрлейди. Бай баласы Мырзабек қанжарын қыздың мойнына қадап турса да, ол хеш қорықпастан, мәртлерше қарсы турып, өз мухаббатына садық болады.

– Көнбеймен, – деди Нуржамал,
Жулсаң да қара шашымды,
Өлтирсең де пышақлап,
Иймеймен саған басымды.

Шайыр усындай поэтикалық қатарлар менен Нуржамалдың мәртлигин, хеш нәрседен қорықпайтуғын батырлық хәрекетин ашып береді. Қыз қандай қыйын жағдайға дус келсе де, оны мәртлик пенен жеңип шығады. Соның ушын Нуржамал образы шығармада ең жетилискен, драматизмге толы образ болып табылады.

Қарақалпақ әдебиятында белгили орын ийелеген, биринши қарақалпақ романының авторы Асан Бегимовтын «Суў хаққында баллада»сы үлкен әҳмийетке ийе. Егер балладаға фантастикалық сүүретлеў де, ертеклик сүүретлеў де, романтикалық сүүретлеў де тән десек, оны усы баллададан табыўға болады.

Шығармада жаўдан қашып баратырып, Қарақумға тап болған ерли-зайыпшының аянышлы тәғдири сүүретленген. Олар бирде жаўдан қутылса, екинши тилсиз жаўға дуўшар болады. Бул – Қарақум. Ерли-зайыпшыны көргенде ертектегидей Қарақум тилге киреди:

– Қанатларын күйдиргенмен қуслардың,
Жандырғанман туяқларын атлардың...

Усындай қатарларды оқығанда ушы қыйыры жоқ ысқырған қумда адасып жүрген еки адамның тәғдирине оқыўшы сөзсиз қыйналады. Ыақыяларда көркемлеп баянлаўда, әсиресе, лирикалық шегинис жасаған жерлеринде шайыр

сүүретлеудин романтикалық усылынан пайдаланады. Бул авторға ўақыяны хәдден тыс берттирип, гиперболалық усылда баянлаўға мүмкиншилик береди. А.Бегимов баллада да ертеклик, романтикалық сүүретлеў усылы менен шекленип қалмайды. Соның менен бирге, ол ўақыяны баянлаўда реалистлик сүүретлеў усылынан да шебер пайдаланады. Әсиресе, Қарақумның тәбиятын, оның жазғы көринислерин сүүретлеўи усыны көрсетеди:

Төбеден күн, жерде қумлар ғыжлайды,
Нөсер болып гейде қумлар борайды.

Шығарма қахарманлары қандай қыйыншылықларға ушырасса да пессимизмге берилмей, өмир ушын гүреседи хәм бул жолда жеңиске ериседи. Баллада усы тәрәпи менен қызықлы хәм шайырдың табысы да усында көринеди.

Қарақалпақстан халық шайыры Байнияз Қайыпназаров әдебиятымызға ертеден араласқан талантлы лирик шайыр. Оның дәрәтпелеринде лирика айрықша орын тутады. Б.Қайыпназаров өмирдин хәр қыйлы тараўларынан шығармалар дәрәтти, әсиресе, шайырдың тәбият фонында сүүретлеген қосықлары оқыўшылардың кеўлинен жай алды. Оның тәбиятты сүүретлеў арқалы дүньяның сулыўлығын көркемлеп көрсететуғын шығармаларын, әсиресе, гүлди символлық образ етип сүүретлеген қосықларын халқымыз жүдә жақсы биледи.

Б.Қайыпназаров бир неше сюжетли балладалар – «Көк емен», «Қызыл байрақ», «Еки солдат», «Көк емен хәм Зоя ҳаққында баллада»лар жазды. Шайырдың балладаларының ишинде «Көк емен» балладасы айрықша орын тутады. Бул шығарма қысқа сюжетли, мәнили жазылған. Көк емен символлық образ. Шайыр көк емен образында екинши жер жүзилик урыс дәўириндеги адамлардың қахарманлығын жанлы, жүдә тәсирли хәм сулыў сүүретлейди.

Шайыр усы ўақыяны «Көк емен хәм Зоя ҳаққында баллада»сында еле де кеңейтип сүүретлейди. Шайырдың өзи сол урысты басынан кеширген, урыс жылларының аўыр сынақларынан өткен. Сонлықтан, ол бул дәўирдеги өзиниң жаўынгер жолдасларының қахарманлық хәрәкетлерин умытыўи мүмкин емес. Мине, бул оның ойынан шықпай, бәрха қозғаў салып жүрген сезимлер еди. Ол сезимлер усы балладаға тийкар болды. Сонлықтан да, бул баллада шебер жазылған. Әсиресе, шайыр эпитет, теңеў, метафоралардан жақсы пайдаланып, оқыўшының көз алдына сол дәўир шынлығын, жаўынгерлердин қахарманлықларын жанлы тәризде сүүретлейди.

Өзбекстан хәм Қарақалпақстан халық шайыры Тилеўберген Жумамуратов бир неше дүркин қунлы шығармалар жазған болса, олардың ишинде бир қанша балладалар да бар. Шайырдың «Ушырасыў» балладасында екинши жер жүзилик урыс ўақтында болған бир ўақыяны баянлайды. Қарақалпақстанлы жигит урыста

жарадар болады. Оған украиналы санитарка қыз жәрдем береді. Қыз қардай борап турған оқтың арасынан жигитти алып шығып, оның өмирін сақлап қалады.

Урыс дәуірдегі адамлардың өлім менен өмір арасындағы гүреслерде де бір-бирине мийирманлығы, ғамқорлығы, жәрдемі, олардың беккем дослығы шайыр тәрәпинен шебер сүўретленеди. Жигиттиң қызға болған қанаатланыўшылық сезимлери, ишки туйғылары мына қатарларда сулыў бериледи.

Ишинен мени жайпаған оқтың,
Батырлық пенен қутқарып шықтың,
Ендиги өмирим, миннетдар саған,
Ўатанның қызы, өшпесин бахтың.

Қыздың қахарманлық хәрәкети баллада да усылай шешиледи. Урыстан кейин де олар пәраўан мийнетке белсене қатнасады. Ўатанымыздың гүллеп раўажланыўына үлес қосады.

И.Юсуповтың хәр бир қосығы, хәр бир поэмасы дәуір сынағынан өткен, халқымыздың сүйип оқыйтуғын шығармалары. Ол қарақалпақ поэзиясын ең жоқары шыңға алып шығып, өз шығармалары арқалы қарақалпақ халқын дүньяға танытқан атақлы шайыр.

Биз бул жұмысымызда қарақалпақ поэзиясында баллада жанрының раўажланыўы хаққында сөз етип атырғанлықтан И.Юсуповтың «Булақ хаққында баллада»сына тоқтағанды мақул көрдик.

Шайырдың бул балладасы қарақалпақ әдебиятының тийкарын салыўшылардың бири, қарақалпақ поэзиясының раўажланыўында белгили орын тутқан шайыр Аяпберген Муўсаевқа арналған.

А.Муўсаев өткен әсирдин 20-жылларына шекем-ақ озық ойлы, талантлы, жетилискен шайыр болған. Көп ғана қунлы шығармалар дөрәткен. Бирақ, ол ўақыттағы үстем класс деп аталатуғын дүзимниң ўәкиллери гедей, жарлы шаңарақтан шыққан шайырға өзиниң талантын танытыўға мүмкиншилик бермеди. Ол өзи максет еткен бахытқа тек өзиниң саўатлылығы, тәкаббырлығы, келешекке, жаңа заманға болған исениминиң нәтийжесинде ғана ериседи. Оның дөрәтиўшилик таланты унамлы баҳасын алды.

И.Юсуповтың «Булақ хаққында баллада»сында шайыр жасаған орталық үлкен шеберлик пенен өз сыпатын табады. Әсиресе, пейзажлық сүўретлеўлерин айрықша атап өтиў орынлы. Ол шайырдың кеўил туйғыларын, оның дөрәтиўшилигиниң психологиясын ашыўға жәрдем береді. Шайыр символлық образдан шебер пайдаланады.

Соны да атап өтиўимиз тийис: фольклорлық шығармалардан нәр алып тәрбияланған оқыўшыларға бундай поэтикалық образлар жақын ҳәм түсиникли. Буны И.Юсуповтың поэтикалық тапқырлығы деп атасак максетке муўапық болады.

... Бахыт сазендеси, елдиң шешени,
Сол гүмис булаққа мегзеттим сени.
Сен бир булақ өзиң туншығып жатқан,
Қайғының таслары көксиңе батқан,
Қопарып үстиңнен гәўмис жартасты,
Еркинлик заманы көзинди ашты [4:55].

Улыўмаластырып айтқанда, қарақалпақ балладасының белгили жанр сыпатында раўажланыўы ХХ әсирдиң 50-жылларына туўра келип, буннан соң сол жылларда халқымызға таныла баслаған тәжирийбели шайырлар тәрәпинен бул жанрда шығармалар жазылып, өзгерислер киргизилип, жаңалықлар ендирилип, ҳәр тәрәплеме жетилисип, раўажланып барғанын көремиз.

Әдебиятлар:

1. Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ. Әдебияттануў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. – Нөкис, Билим, 1994. – Б.24.
2. А.Тимофеев. Н.Венгров. Краткий словарь и литературоведческих терминов. – М.: Учпедгиз, 1963. – С.20.
3. Жапақов Н. Шығармаларының еки томлығы. I том. – Нөкис, Қарақалпақстан, 1978. – Б.209.
4. Юсупов И. Шығармаларының еки томлығы. I том. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1978. - Б.55.